

A kényelmetlen

Hölgyeim és uraim,

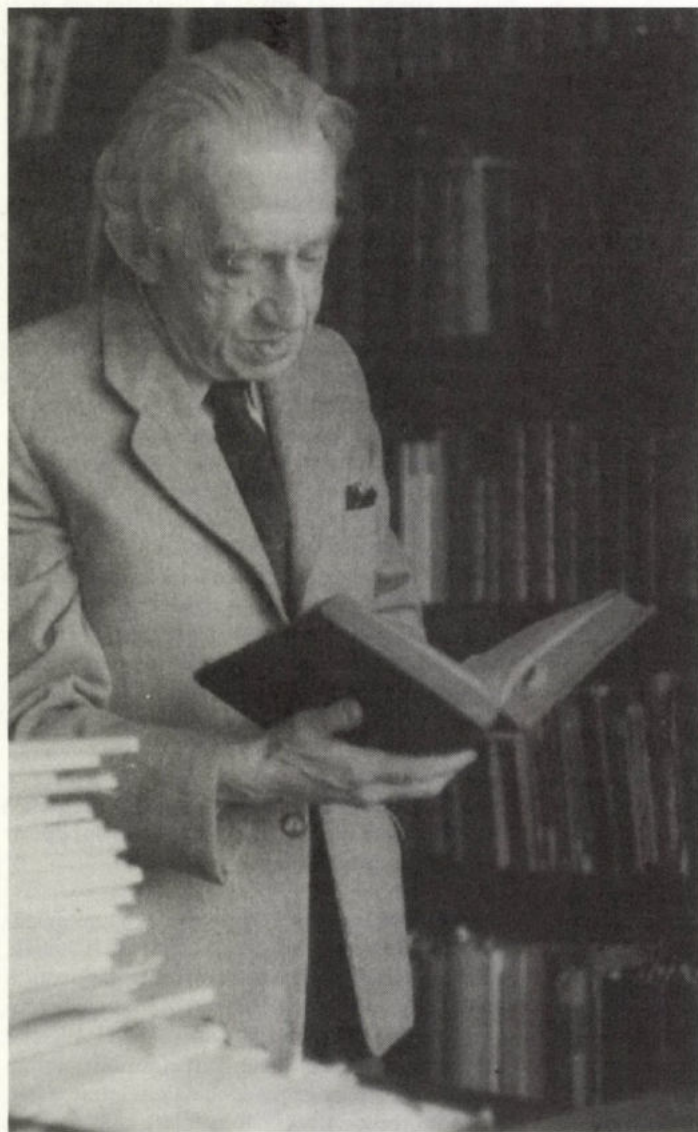
hadd húzzak hasznót fogyatékoságomból, hogy nem vagyok filozófus, csak író, és hadd vágiak neki mondandómnak szubjektíven. Egy belső ellentmondásomról szeretnék számot adni. Egyre távolabb kerülök Lukácstól, politikailag és esztétikailag, pontosabban: az úgynevezett létező szocializmus és a modern művészet megítélésében; szeretetem és bámulatom azonban nemhogy csökken, inkább még növekszik is az időben. Ezt az ellentmondást a magam számára egy hipotézissel oldom fel. Eszerint a jelentős filozófus, a költőhöz hasonlóan, életművén kívül, vagy inkább ennek közvetítésével egy típust is létrehoz, a saját hétköznapi énjéből, és ez a típus az emberek értékskálájába behatolva olykor fontosabbá válhat a megírt műveknél is. Olcsó példa volna most Szókratészre hivatkozni, hiszen ő, mint igazán bölcs ember, másokra hagyta az írást, és csak a típussal szolgált. De ha kimondjuk egymás után Diderot és Kant nevét, rögtön érezzük, anélkül hogy egyes könyveikre gondolnánk: két világot neveztünk meg, két fontos személyt, akik éppúgy elnyerték a maguk helyét tudatunk hierarchia-rendszerében, mint az irodalom nagy figurái, például Don Juan és Hamlet, vagy a nagy lírikusok, mondjuk Shelley és Goethe. Ebben különbözik (egyebek közt) a nagy filozófia a manapság ural-

kodó szakfilozófiáktól. A részkutatások munkásai gazdagíthatják ugyan szakterületüket, de a rész, amelyben elmélyülnek, nem fogadhat magába egy teljes világot.

Lukács először 1955-ben tette számomra lehetővé, hogy bepillantsak személyiségének sarkalatos titkába. Ekkor jelent meg hírhedt Madách-cikke. Az *ember tragédiáját* a kommunista hatalomátvétel után nem volt szabad eljátszani, elsősorban a falanszterjelenet miatt, amely a szocializmust mint a gleichschaltolt emberiség lidércnyomós állapotát ábrázolja. 1953 után, Nagy Imre első miniszterelnöksége idején, sikerült lazítani az efféle nemzeti érzést sértő tilalmakon, és *Az ember tragédiája* műsorra került a Nemzeti Színházban. Amikor 1955 márciusában Nagy Imre megbukott, Rákosi Mátyás nyomatékosan megkérte Lukácsot, hogy írja meg egy cikket a mű ellen. Lukács kötélnék állt. „Miért pont abban az egy kérdésben vesszük össze Rákosival, amiben egyetértünk vele?” – kérdezte, amikor a tanulmány megjelenése után kétségbeesetten felrohantam hozzá. Madách művét betiltották, és ezért a közvélemény Lukácsot tette felelőssé. A következő évben megkapta az Állami Díj legmagasabb fokozatát. – „Látja, Lukács elvtárs – mondtam neki –, most mindenki azt mondja, hogy Lukács elvtárs egy hetvenötezer forintos cikket írt Madáchról.” Rám nézett, eltűnődött.

„Nézze – válaszolta –, ha nem vagyok ott, akkor akár fel is köthetnek.”

Nem emlékszem rá, hogy mondtak nekem valaha is ennél fontosabb mondatot. A nyárs-polgárság elleni lázadás változatos formái a különféle happeningektől a nyilvános öncsonkításig nem hatottak rám olyan vonzóan és meggyőzően, mint a nonkonformizmusnak ez a kvintesszenciája. Először csak bon mot-nak fogtam fel, de ahogy megismertem Lukácsot, be kellett látnom, hogy életének és működésének varázskulcsát adta a kezembe: állandó és pátozmentes készségét a különállásra, másnál sosem tapasztalt belső szabadságot, függetlenséget az elismerés és siker szempontjaitól, a közvélemény nyomásától. Ez a tulajdonsága egész pályáján elkísérte. Elbűvölve olvasom egyik 1918-as kritikájának első mondatát. „Bizonyos: Molnár Ferenc nem egészen tehetségtelen író.” Behunyom a szememet, elképzelem e mondat korabeli hatását. Elvégre mégiscsak Molnár Ferenc volt az egyetlen magyar komédiaszerző, sőt talán az egyetlen magyar író is, aki tartós világsikerrel büszkélkedhe-

Elhangzott a madisoni Lukács-konferencián 1986-ban

Lukács

tett. Aki nem szerette, az többnyire utálta. Lukács mérlegelő fanyalgása nélkülözött minden diplomáciát. A szöveg szövegéből kitetszik: nem a polgárpukkasztás vágya, nem is szarkasztikus fölény fogalmaztatta vele így a mondatot. Egyszerűen ez volt a véleménye. Vagy: még mindig fülemben cseng egy mondat, halálának évéből, 1971-ből: „Mindig utáltam az anyámat.” Ebben sem volt semmi provokáció, a 86 éves szájról egyszerűen röppent fel ez a mondat; mintha ezt mondta volna: „Mindig utáltam a parajt.” Ősi tabut sértett meg ezzel, az esetleges visszhanggal mit sem törődve, pusztán azért, hogy hangot adjon egy életrajzi ténynek.

Meg kell persze vallanom: néha nem bántam volna, ha nonkonformizmusa válogatosabban nyilatkozott volna meg. Hogyan adhatott például ki közvetlenül 1956 után Nyugat-Németországban egy tanulmányt ezen a címen: Franz Kafka vagy Thomas Mann? Ezzel a „vagy”-gyal kizárta az általa egyedül üdvösnek ítélt realizmus köréből a század egyik legnagyobb íróját és legmélyebb hatású újítóját, és ráadásul egy csapásra eljárszotta az értelmiség körében azt a rokonszenvet, amelyet 1956-os minisztersége és ezt követő romániai deportálása szerzett a számára. Különös módon éppen ez az utóbbi körülmény csillapította ellenérzéseimet, amelyet a tanulmány eltökélten dogmatikus koncepciója váltott ki. Lukács ugyanis nyilvánvalóan tudta, mit cselekszik, művének fogadatása egyáltalán nem lepte meg. Elégtétellel mesélte, hogy egyszerre hasonlítják Goebbelshez és Zsdanovhoz, és az ellene irányuló koncentrált támadásokat – akkoriban a szocialista táborban éppen az ideológiai főveszély felelősségteljes posztját töltötte be – a minden oldalról összeszövetkezett ostobaság dokumentumainak fogta fel. Tömegével vagdosták hozzá a tojásokat – köztük nem egy záptojás is akadt –, és nekem nagyon tetszett, hogy ez a legkisebb hatásal sincs rá. Kafka-értékeléséről még annyit, hogy baráti és tanítványi bírálatra később újraolvasta és befogadta őt a realizmus székéjébe. Ebből a célból kidolgozott egy elméletet, hogy kiadhassa neki a kapucédulát. Kitalálta, hogy a polgári irodalom kezdetén és végén akadt egy-egy nagy realista író – Swift és Kafka –, akik nem tipikus helyzetekben cselekvő tipikus alakokon keresztül ábrázolták koruk valóságát, mint ezt Engels megfogalmazása szerint tenni kell, hanem oly módon, hogy belevetettek egy arc nélküli valakit – Gullivert és K. urat – az emberellenes intézmények rendszerébe. Mihelyt ezt a párhuzamot megtalálta, jogcímet érzett arra, hogy elismerje Kafka világirodalmi rangját. Olyan esztéta volt ugyanis, aki minden művészi értékelés alapját, a „tetszik – nem tetszik” alternatíváját elvi rendszerezés nélkül, egymagában elégtelennek tartotta.

Hadd említsem meg itt nonkonformizmusának egy még bántóbb és képtelenebb megnyilatkozását. „Mindig az volt a véleményem, hogy a szocializmus legrosszabb formájában is jobb élni, mint a kapitalizmus legjobb formájában” – mondta a New Left Review riportérének 1969-ben, és ugyanezt a képtelenséget még el is ismételte a Neues Forumban, objektívabb megfogalmazásban: „De még a legrosszabb szocializmus is jobb a legjobb kapitalizmusnál.” E kijelentések tartal-

mi részével – hogy Pol Pot uralma alatt jobb élni, mint mondjuk a Svéd Királyság területén – foglalkozni sem kell. Ernst Bloch egyébként felülmúlhatatlanul reagált erre a képtelenségre, mondván, hogy Lukács állításának nincs értelme, mert nem létező fogalmakkal operál. „Rossz szocializmus” éppúgy nem képzelhető el, mint a „jó kapitalizmus”. De az idézett állítás abszurditása, sőt Lukácsnál szokatlan bornírtága ellenére még ez esetben is éreztem némi elégtételt, amiért vállalta, hogy állásfoglalásáért gúny és nevetség céltáblája lesz. Meg kell vallanom, hogy ez az elégtételem az utóbbi években fokozódott, amióta tapasztalom kell, hogy marxizmuson nevelkedett ellenzéki barátaim többsége a szovjet típusú rendszerek rémségei miatt konformista módon kiegyezett – és nem is csak mint kisebb rosszal – a kapitalizmussal, tucat-liberálisá vált. Ennél a konformizmusnál, gondolom, tarthatatlan kinövéséi ellenére is sokkal termékenyebb magatartás Lukács nonkonformizmusa.

Ez a nonkonformizmus paradox módon pályakezdésétől haláláig szakadatlan közösségkereséssel párosult. Már 1910-1911-ben írott naplójában is állandóan felmerül a rettenet, hogy „monologikus” válik. „Frustrált visszavonultságban élek, tisztán intellektuális problémákba temetkezve – és csodára várok, hogy áttörhessek.” Az áttörés iránya nem lehet más, mint hogy feladja „monologikus életformá”-ját, és valamiféle közösségi gondolkodás- és életformát alakít ki. „Ami pusztán intellektuálisan elérhető (nem mint eredmény, mint tett vagy mű, hanem mint létezési szféra), azt elértem: kiderült, hogy ez semmit sem ér.” Marad tehát az öngyilkosság, mint egyetlen következetes válasz erre a kudarcra. Vagy öngyilkosság, vagy csoda, „mert én... olyan típushoz tartozom, melytől (mint típustól) megtagadtatott a magasabbrendű beteljesülés. Ha tehát nem történik csoda, és nem élek át valamiféle Damaszkuszt (mely megváltoztatná típusomat), akkor létezésem az egzisztenciális ítélet logikus kérdéséről függ.” A következő mondatban a félreértések elkerülése végett lefordítja köznapi nyelvre, hogy mi az egzisztenciális ítélet logikus kérdése: „Főbe lőhetem magam?”

E kétségbeesésnek, tudjuk, aktuális személyes okai is voltak: szerelmének, Seidler Irmának az öngyilkossága, legjobb barátjának, Popper Leonak a halála. De Lukács a kétségbeesés legsötétebb órájában azt is tudja, „hogy tavasszal, L.-lél és I.-vel való együttlétem idején sokkal monologikusabb voltam, mint most vagyok, és hogy mindketten elevenebb partnerek most, mint akkoriban voltak (egyszer azt mondtam I.-ről: jelenléte nem vetekedhet távollétével)”.

Lukács „monologikus életformájának” mélyebb oka a magyar történelemben keresendő. Filozófus akart lenni egy olyan országban, amelyből hiányzott a filozófiai kultúra. Ennek ugyanis organikus társadalmi és nemzeti fejlődés az előfeltétele. Magyarországon ez a fejlődés 1526-tal, a török megszállás kezdetével megszakadt. Az ország azóta mindmáig különféle iszonyatos megszállásokat és nem sokkal kevésbé rémes felszabadításokat élt át, területileg többször is szétszakadt, termelődő stagnálásra, majd nyomorúságosan megkészt fejlődésre voltak ítélve, polgári forradalmát nemesek vezették, városiasodására nem asszimilálódtak, idegen ajkú németek és zsidók nyomták rá hosszú ideig a bélyeget, az ország egysége volt elnyomott (tehát szabadságharcos a Habsburgok ellenében) és elnyomó (tehát: a kisebbségek szabadságmozgalmainak eltiprója). Nem adódott olyan egységes nézőpont, amelyből a társadalom áttekinthető lett volna. Ez a magyar filozófia (és mellesleg megjegyezve: a dráma) visszamaradottságának legfőbb oka. Lukács maga ezzel magyarázta, hogy a magyar gon-

dolkodás nem a filozófiában, hanem a közjogban csúcsosodott ki.

Nem csoda hát, hogy a tizenkilenc éves Lukács első közösségalkotó kísérletére, az 1904-ben alakult Thália Társaságra biztos bukás várt. Noha kiváló emberek gyűltek össze a színházi vállalkozás körül, Strindberg, Ibsen, Wedekind és Hauptmann polgári drámái, modern-naturalista módon előadva nem hódíthatták meg az avult klasszicizmushoz, a hazug népszínműhöz és a felszínes bohózathoz szokott közönséget. A kiábrándult Lukács a színházcsinálással foglalkozva rövid idő alatt két sorsdöntő tanulsággal gyarapodott: egyrészt „rájöttem arra, hogy nem vagyok író, másrészt rájöttem arra, hogy nem vagyok rendező. Kiderült, hogy én nagyon jól meg tudom ragadni az idea és a drámai cselekmény összefüggését, ellenben azt nem, hogy egy színész a jobb kezét emelje-e fel, vagy a bal kezét, és hogy ez milyen döntő fontosságú egy bizonyos tekintetben, erre semmi tehetségem nincs.” Ezek a felismerései végzetterhes következményekkel jártak: Lukács eltökélten megindult – az impresszionista divatokat elvetve – a klasszikus értelemben vett filozófusi pályán.

Ez a fejlődés 1919-ig, tehát kommunistává válásáig biztosította Lukácsnak Magyarországon a nem kívánt egyedüllétet, ha úgy tetszik, a „monologikus életformát”. A haladó írók legrangosabb folyóirata, a Nyugat – legalábbis ami kritikai öszvilágképét illeti – a tradicionális magyar értékeket a világirodalom modernebb irányzatainak propagálásával akarta összeegyeztetni. A haladó szociológusok és társadalomtudósok legfontosabb folyóirata, a Huszadik Század pedig a liberalizmus és kisebb mértékben a szociáldemokrácia különféle irányzatainak gyűjtőhelye volt. Munkatársai között – akárcsak a Nyugatnál – szép számban akadtak kiemelkedő emberek, akik azonban, tisztelet egy-két kivételnek – elvetették a rendszerépítésre, az egységes filozófiai nézőpont érvényesítésére tett kísérleteket. Lukácsot mindkét folyóirat közölte, de stílári és tartalmi különállása a mai olvasó számára is szembeszökő. Ő maga még utolsó éveiben is büszkén emlegette, hogy első és akkoriban egyetlen értő kritikus, Feleky Géza „kényelmetlen” írónak nevezte. Ez a zseniális jelző a Nyugat 1912. évfolyamában található, abban a bírálatban, amit Feleky Lukács első nagy monográfiájáról, *A modern dráma fejlődésének történetéről* írt. Ide idézem fejtegetését: „Itt is felbukkan ugyanis az a látszólagos antinómia, amely egyéb írásainak is legfeltűnőbb vonása, az a mindkétfelé ellenzékiség, mely kényelmetlenné tette ezt a sehová se sorozható súlyos embert a könnyű elintézők kedvelői számára. Az esztétikust, az irodalomtörténet-író, egyáltalában a másodlagos írásfajta művelőjét: a kritikust két típus között szokták elosztani. Az egyik benyomásait mondja el, a másik a tényeket. Az egyik a tényekből szeretne ékesszólást kicsi-holni, a másik lemond a tények ékesszólásáról, elég ékesszólónak érzi saját magát minden segítség nélkül is. Sehoh nincsen helye tehát egy olyan embernek, aki nem személytelenül objektív s nem személyeskedően szubjektív, hanem egzakt és lírikus egyszerre.” Feleky felismeri azt is, hogy fő eszközét, a definíciót Lukács „a nyelv sokértelműsége, a fogalmak tisztátalansága, az érzések határozatlansága” ellen használja, annak érdekében, hogy az élménytípusokat megtisztítsa a véletlenektől. Észreveszi az egzakt fogalmazás mögött az indulati elkötelezettséget. „Az érzés tudománnyá kristályosodását talán sehoh sem lehet szebben megfigyelni, mint Lukácsnál” – írja. Ezzel a jellemzéssel Feleky feltárta Lukács elszigeteltségének, kényelmetlen mivoltának legfőbb okát. A fogalmak és érzések tisztázására irányuló törekvés olyan társadalomban, mely elvtelen

kompromisszumok alapján áll, csak népszerűtlen lehet.

Lukács magánya közösségek kellős közepén: ez életének nem akart, olykor rejtőző, el nem ismert, mégis vissza-visszatérő alapszituációja. Ha időrendben haladunk tovább: 1911-től 1917-ig Heidelbergben, Max Weber körében végre megtalálta azt a gondolati színvonalat és szellemi érdeklődést, amelyet Magyarországon nélkülözött. Stílusa és gondolkodásmódja, melyet Babits Mihály Budapestben homályosnak ítélt, Heidelbergben szemerőtletés és különleges megvilágítás nélkül is élvezhetőnek bizonyult. Megindult Kanttól Hegel felé, nekifogott első nagy kísérletének, hogy szintetizáló művet írjon az esztétikáról a totalitás égisze alatt. És mégis, mint 1962-ben írja, e korszaka legfontosabb művére, a *Die Theorie des Romans*-ra visszapillantva: „A regény elmélete”, amennyire át tudom tekinteni ezt a kérdés-komplexust, az egyetlen olyan német könyv, amelyben a radikális forradalomra törekvő, baloldali etika hagyományörző-konvencionális valóságértelmezéssel párosul.” Élete végén ezt a baloldali etikát Ady Endre forradalmasító hatásának tulajdonítja, az ő versei „háttérzenéül” szolgálták Hegel két főműve, a *Fenomenológia* és a *Logika* tanulmányozásához. Ez az álláspont praktikus következményekkel járt, mert rögtön a háború kezdetén szembeállította a Weber–Simmel kör legtöbb tagjával, és szinte a teljes német szellemi ellittel: első pillanattól a háború ellen foglalt állást, és éppen a német fegyverek győzelmét tartotta a legtragikusabb lehetőségnek. „Minél hősbek a tettek, annál rosszabb” – szakította félbe a német katonák bátorságát magasztaló Marianne Weber.

Ugyanebben az időben hasonló helyzetbe került Budapest is, amikor hazalátogatott és részt vett az általa és Balázs Béla által alapított Vasárnapi Kör összejövetelein. Itt nem dúlt háborús lelkesedés, a résztvevők – írók és teoretikusok, akik később a magyar forradalmakban, majd az emigrációban váltak ismertté – általában a nyugati demokráciákkal rokonszenveztek. Lukács azonban – mint többször megírta – szívből kívánta a cárizmus, illetve a Habsburgok és Hohenzollernek bukását, de rettegett a nyugati demokráciák győzelmétől is. Ez persze a Vasárnapi Kör tagjainak szemében képtelenül paradox álláspont volt. De Lukács joggal tartotta ezt a paradoxont látszólagosnak. 1940-ben, egy Balázs Bélának írott levélben annak a meglepő nézetének adott hangot, hogy ők annak idején a liberális Nyugatot jobbról bírálták. Idealista-metafizikus konstrukciók segítségével akartak tülemelkedni a liberalizmus szűk látókörén. De éppen az idealista-metafizikus konstrukciók juttatták el Lukácsot regényelméletének alapvető tételéig, miszerint a világ a tökéletes bűnösség állapotába süllyedt. Az abszolút bűnösségből csak Damaszkusz segítségével, a csoda segítségével következhet be a megváltás. A liberalizmus vagy a pozitívizmus álláspontjáról erre még csak nem is gondolhatott volna. Így történhetett, hogy Lukács saját organikus és egyben diszkontinuos fejlődésének törvényeit követve jobbról balra átugorhatott a liberális polgárok feje fölé. Ezt az ugrást a kis közösségekből, ahol mindig magára maradt, a lehető legnagyobb forradalmi közösségbe, melytől Paulusszá válását, magánya végső feloldódását remélte, Lukács vilámgyorsan hajtotta végre.

1918 novemberében *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című cikkében még elutasította a bolsevizmust, mert ez az elnyomás nélküli társadalmat elnyomással akarja megvalósítani, vagyis lemond a demokráciáról a terror kedvéért, hogy terrorral megvalósítsa a tökéletes demokráciát. Lukács nem osztotta Dosztojevskij Razumihinjának reményét, hogy az igazsághoz keresztülha-

zudhatjuk magunkat. Néhány hét múlva már a bolsevizmus álláspontjára helyezkedett, de ezt a döntését mint a bűn felvállalását definiálta: „...vannak helyzetek – tragikus helyzetek –, amelyekben lehetetlen úgy cselekedni, hogy bűnt ne kövessünk el; de ... még ha két bűn között kell is választanunk, akkor is van mértéke a helyes és a nem helyes cselekvésnek. Ez a mérték: az áldozat.” Egyszer megkérdeztem tőle, hogy mit nevezett ebben a tanulmányában, a *Taktika és etika*-ban bűnnek. „Az erőszakot” – válaszolta. Valóban, a tanulmány végén olvasható is: „Csak annak gyilkos tette lehet – tragikusan – erkölcsi, aki tudja, megingathatatlanul és minden kétséget kizáróan tudja, hogy gyilkolni semmi körülmények között nem szabad.” Végezetül Hebbel Juditját idézte: „És ha Isten közém és a rám kiszabott tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy kibújhatnék alóla?” Láthatjuk: Lukács a lehető legkényelmetlenebbül verekedte át magát ezen a damaszkuszi fordulaton. A bűn elfogadása, mint a megváltás feltétele, olyan gondolat, mely még az ő metafizikai-etikai paradoxonokban gazdag fiatalkori termésében is párját ritkította. Lukács szerencséje, hogy az erőszak akkori specialistái még nem értek rá etikai paradoxonokkal foglalkozni.

A paradoxon azonban nemsokára – ismét fölöttébb kényelmetlen módon – életre kelt. Mint az Ötödik Hadosztály politikai megbízottja egy megfutamodott zászlóalj nyolc emberét föbe lövette Poroszló főterén. „Ezzel a rend ott nagyjából helyreállt” – így kommentálta az eseményt több mint fél évszázaddal később.

Rekapituláljuk az eseményeket. Lukács a bolsevizmust választja, de nem ártatlan szívvel, mint sok kortársa, hanem annak tudatában, hogy bűnt követ el. Ettől a perctől köti őt az, amit Churchill később „Period of consequence”-nek nevez – többször hallottam Lukácsról elismerően idézni ezt a műsőt. A „Period of consequence” ebben az esetben azt jelenti, hogy az erőszakot teoretikusan vállalva nem utasíthatja el magától a politikai megbízottként viszont nem hátráthatja el magától szükség esetén a gyilkos tettet sem, noha – vagy éppen: mert – „tudja, hogy gyilkolni semmi körülmények között nem szabad”. Meg kell vallanom, hogy ez a fajta következetesség jobban tetszik nekem, mint az olyan értelmiségi forradalmárok tisztasága, akik a piszkos munkát undorodva másokkal végeztetik el. Jobban tetszik – de azért fölöttébb kényelmetlennek tartom a kényelmetlenségnek ez az aurája végigkísérte őt a kommunista világmozgalomban eltöltött évtizedei során, és még most, halála után tizenöt évvel is körülengeli a nevét.

Nem előadás, hanem egy monográfia témája volna részletesen végigelemezni Lukács kényelmetlenségeinek történetét a proletárdiktatúrától haláláig. Szituációjának sémáját a következőképpen foglalhatjuk össze: 1919-től kezdve egy világmozgalom részének tudta magát. Ettől azt remélte, hogy egyszer s mindenkorra felszámolja „monologikus” életvitelét. Ez szemmel láthatóan fontosabb volt számára az életben maradásnál. Könnyedén vállalt magára életveszélyes feladatokat. A kommün bukása után egy ideig Budapestben maradt azzal az abszurd feladattal, hogy újrászervezze az illegális kommunista pártot; ugyanezt az abszurd feladatot vállalta magára Hitler uralomra jutása után Berlinben. E két időpont között egy negyedévet eltöltött illegálisan Magyarországon. 1933 után a moszkvai emigrációt választotta, holott ennek veszélyeivel tisztában volt; és eszébe sem ötlött, még a perek idején sem, hogy professzorátúrát fogadhatna el egy kapitalista országban. 1956 után, amikor a teljes elhallgattatás veszélye fenyegette, szintén nem volt

hajlandó Nyugatra távozni, holott hívták is, és küldték is tiszta szívből. A halál és a szellemi megsemmisítés nem riasztotta, a pártból való kizárás réme viszont – legalábbis 1956-ig – háttorzongató szellemi és morális degradációra készítette, olyan taktikai döntésekre, melyek nemcsak egyes színházi előadásokat, hanem emberi egzisztenciákat is veszélyeztetettek, és hozzájárultak a szellemi élet sivár egyformásításához. A nonkonformista meghozta a maga legnagyobb áldozatát, amelyre a *Taktika és etika* megírása idején nem gondolt még: a felülről parancsolt konformizmus színvonalához igazodott. A példák bősége zavarba ejtő. Nemrégiben megjelentek Lukács-könyvben eddig többnyire ki nem adott esztétikai művei, melyeket 1930 és 1945 között Moszkvában írt. 1933-ban, tehát számára és a világ számára is rossz időben legkedvesebb modern íróját, Thomas Mannt az „imperialista burzsoázia nagyjai” közé sorolta, a Varázshegyet pedig „parazita világnézeti regény”-nek nevezte, akárcsak Musil nagy művét, melynek intellektuális színvonalát azonban a Varázshegy fölé helyezte. 1936-ban, amikor a már nyilvánvalóan antifasiszta Thomas Mann novelláit kiadták a Szovjetunióban, a német író ismét „korunk kiemelkedő humanistája” lett. 1943-ban magát a Varázshegyet is rehabilitálta – képzelem, mennyire boldog volt Lukács, hogy kiállíthatta a megfelelő okmányt –, „A fény és a sötétség, a betegség és az egészség, az élet és a halál küzdelmének nagy kortársi epikus tankölteményévé” vált. Sőt: „Thomas Mann lángelméjének” „tisztán ideológiai keretek között” sikerült műve egyedülálló nagyságát megteremtenie. Nem ismerekszerűsége miatt, hanem a cikkgyűjteménynél.

Hadd hozzak fel még egy példát, más területről. Ossip K. Flechtheim és Hans Mayer is mesélte, egymástól függetlenül, milyen kiábrándító hatást tett rájuk Lukács, amikor a harmincas évek elején találkoztak vele Németországban. Mindketten a *Történelem és osztálytudat*on nevelkedtek, óriási várákozással néztek a személyes találkozás elé. Lukács jött, és mindkét alkalommal kifejtette, kommunista körben, az akkori sztálini vonalvezetésnek megfelelően, hogy a szociáldemokraták, akiket ő is szociálfasisztáknak becézett, semmiben sem különböznek a náciaktól. Mayer nem hitt a fülének, Flechtheim pedig azt remélte, hogy Lukács csak a nyilvánosság előtt beszél így, pártfegyelemből. Amikor azonban nála aludt, és Flechtheim négy szemközt vicces célzást engedett meg magának a témára vonatkozólag, Lukács olyan hangon utasította rendre, hogy minden további beszélgetés lehetetlenné vált.

A szörnyű taktikázások, az intellektuális és erkölcsi degradáció ellenére Lukácsnak szerencséje mégsem sikerült feloldódnia a nagy világtörténelmi szennyvízárdatban. Intellektusa és kultúrája gyanút ébresztett. Kombinációs készsége ki-kicsapott a szűkre zárt áramkörből. Kínos szokása, hogy a szovjet teóriát és gyakorlatot a különféle Lenin- és Sztálin-citátumok ellenére elsősorban Marxhoz mérte, Marxból akarta levezetni és igazolni, szakadatlan diszharmónia forrása volt. Filozófusszájba oly kevéssé illő, vallásos kicsengésű jelszava: a „Right or wrong, my parti” az ő számára minden taktikai megalázkodást indokolt ugyan, de az a jelszóban bujkáló pátosz úgyszintén kényelmetlenül hathatott. „Mi az, hogy »wrong«? – kérdezhették az egyszerűbb lelkek –, hogy lehet a párt rossz? Így hát – és ez szituációjának másik összetevője – a nagy mozgalmon belül mégis minduntalan magára maradt, politikai értelemben monologikus életvitelre kényszerült. Még ha a párton belül egy frakcióhoz csatlakozott is, e frakcióban is csak ritkán lelt tartós társakat. Így maradt magára Landler halála után a Landler-frakcióban, és magányos volt 1956 táján

a Nagy Imre-csoport társaságában is, amelyet egészében véve revizionistának tekintett. Sőt, tanítványai közt is magára, vagy csaknem magára maradt válságos időkben. Ezek ilyenkor többnyire elhatárolták magukat tőle, vagy elárulták, olykor a megkövetelnél is hevesebben. A hatvanas évek elején megkérdeztem tőle, miért áll szoba még mindig Szigeti Józseffel, noha tudja róla, hogy a következő adandó alkalommal megint a hátába dőf. „Nézze – válaszolta Lukács –, olyan kevesen vagyunk itt, akik eredetiben olvastuk Hegelt.” Hermann Istvánnal kapcsolatban pedig hasonló kérdésemre ezt válaszolta: „Nézze, ha valaki csak egy atmoszféra nyomást bír ki, nem lehet elvárni tőle, hogy tíz atmoszférát viseljen el.” Ezek a rezignált feleletek mutatják: Lukács a nagy világmozgalom részeként is beletörődött abba, hogy nem tud soha teljesen kibújni a monologikus életvitel kényszeréből. Éppen személyiségének taktikai bukfencekkel, csalásokkal és öncsalásokkal sem eltakart roppant ereje kárhoztatta erre. Életútja ugyanis a sok ráhalmozódó kacat ellenére roppantul következetes. Korábbi megváltásszükségletének megfelelően a párthoz csatlakozott, mert azt remélte, hogy az az osztálytudat – vagy ha úgy tetszik: a világszellem – hordozójaként megvalósítja a magáért való nembeliséget. A pártot azonban idővel olyan személyek ragadták magukhoz, akik a magáért való nembeliség helyett főként hatalmat akartak, és a kommunizmus egyik alapelvét, a szükséglet szerinti részesedést csupán saját vonatkozásokban realizálták. Lukács ezt a nembeliség szempontjából végső soron akcidentálisnak tekintette, de ő maga továbbra is a nembeliség álláspontját képviselte, a mindenkor lehetséges mértékben. Ezzel állandóan kényelmetlenségeket okozott, és magát is folyvást kényelmetlen helyzetekbe sodorta.

Ez a kényelmetlenség volt Thomas Mann alapélménye is Lukáccsal kapcsolatban. 1929-ben azzal a kéréssel fordult dr. Ignaz Seipel osztrák kancellárhoz, hogy gátolja meg Lukács kito-

loncolását az országból. „Magát Lukácsot is ismerem” – írta. „Egyszer Bécsben egy órán át fejtette ki nekem elméleteit. *Ameddig beszélt, igaza volt.* S bár utána a majdnem kísérletes elvontság benyomása maradt meg bennem, de a tisztaság és értelmi fennkölttség érzése is.” Hasonlóképpen, bár a körülmények folytán kissé elutasítóbban gondolt a *Varázshegy* Hans Castorpja is a hóiharban Naphtára, akit az író köztudomásúlag Lukácsról mintázott. „Kedvesebb vagy nekem – mondja gondolatban Settembrininek –, mint az az éles kis jezsuita és terrorista, mint az a spanyol hóhér és pribék a maga villogó szemüvegével, *noha majdnem mindig igaza van, valahányszor vitatkoztok.*” Az igazság, a szellemi nivó keltette elismerés mindkét esetben elutasítással, kényelmetlen viszolygással párosul. Thomas Mann nagy érzékenységgel ábrázolta Naphta figurájában Lukács szituációját. Naphta az egyházatyák álláspontjáról ítéli el a liberalizmust és a kapitalizmust, és innen jut el a proletariátus diktatúrájához, mely megvalósítja majd az egyenlőségen nyugvó Isten-állapotot. „A proletariátus folytatja Gergely életművét, benne él Gergely Isten-buzgalma, s akárcsak Gergely, a proletariátus sem óvhatja meg kezét a vértől. Feladata a rémület, mely a világ üdvözülését szolgálja, a megváltás célját, hogy állam- és osztály nélkülségben Isten gyermekei lehessünk.” Lukács metafizikus etikai posztulátumok alapján ítélte el a liberalizmust és a kapitalizmust, és innen jutott el a proletariátus diktatúrájához, mely megvalósítja a magáért való nembeliséget. Mindketten világalomra törő szervezetek tagjaivá váltak, intellektusuk élessége folytán azonban mindketten kényelmetlen különállásra kényszerültek a mozgalmon belül, amelynek életüket szentelték. Lukács helyzetét tovább rontotta, hogy Naphtával ellentétben folyvást meg akart szabadulni ettől a szituációtól. De ahányszor különállása igazolására, vagy még inkább: megszüntetésére erőfeszítést tett – gondolkod például a partizánelméletre, mellyel az alkotó

ember személyes felelősségét próbálta legitimitáshoz juttatni –, még mélyebbre süllyedt a gyanakvás mocsarában, ahonnan már csak valamiféle formális önkritika segítségével vergődhetett a felszínre. Önkritikáival azonban többnyire úgy járt, mint a csalogány, aki verebeket akar utánozni: a hangját elcsúfította ugyan, mégsem volt elég verébszerű.

Lukácsot szinte halála pillanatában államosították. Ezt úgy hajtották végre, hogy bagatellizálták eretnekségeit, lekerekítették konfliktusait, és így – a párt számára – kellemsé tették a művét. Mindenekelőtt 1956-os szerepléséről és az 1957-től haláláig eltelt időszak konfliktusairól hallgattak. Lukácsot a Kádár-korszak udvari filozófusává degradálták, amiről bizonyos mértékig ő is tehet. 1967-ben visszalépett abba a pártba, mely 1956-os sorstársait – régi elvtársait – akasztófára vagy börtönbe juttatta. E visszalépés legfőbb benső indítékát, az eddig elmondottak után, nem kell elemezni. „Ha Isten közém és párttagságom közé Nagy Imre tetemét helyezte – ki vagyok én, hogy ne ugorjak át rajta?”

Meg kell azonban jegyezni, hogy 1956-tal kapcsolatban, életében először, nem gyakorolt önkritikát. A forradalmat nem ellenforradalomnak, hanem népfelkelésnek nevezte, és sosem kétkedett vezetőinek becsületében. Még a párton kívül, elhallgattatása éveiben, megkezdte műveinek illegális kicsempészését, követendő példát szolgáltatva ezzel a későbbi kelet-európai ellenzék írástudóinak. Ezt a csempészést élete végéig folytatta, nem volt többé hajlandó elismerni, hogy az állami szervek rendelkezhetnek az ő szellemi tulajdonával.

Népszerűsége Magyarországon mégis olyan mélypontra jutott, hogy jobb társaságban nem illik kimondani a nevét. Az 1956 novemberében hatalomra került munkás-paraszt forradalmi kormány tudatos depolitizáló tevékenysége megtette hatását. Ehhez járul, hogy a baloldali gondolat a szovjet tömbön belül diszkreditálódott. Az uralmon levők legitimitást merítenek belőle, egyébként közönyöseket iránta; a lakosság ellenségesen elzárkózó vele szemben, mert szintén csak a hatalmi pozíciók megőrzését szolgáló hivatkozási alapot látja benne. Így hát Lukács még mindig igen kényelmetlen, de egészen másképpen, mint ahogyan ő szerette volna.

Hiba volna, ha e kényelmetlenséget csak az őt államosító firkászok számlájára íránk. Filozófiai-politikai álláspontja is kellemetlen, mégpedig mindenki számára. Ez már jobban tetszene neki.

1968-ban a nyugati diákmozgalmak és a csehszlovák események hatására megírta utolsó nagy politikai broszúráját, a *Demokratisierung heute und morgen*. Ebben a sztálinizmus két lehetséges alternatíváját: a polgári és a szocialista demokrácia lehetőségeit vizsgálta. Természetesen a szocialista demokrácia mellett döntött, nemcsak mert a polgári demokrácia ma „egy, a manipuláció segítségével uralkodó, manipulált imperializmus kicsúcsosodása”, hanem azért is, mert a mi térségünkben a polgári demokrácia a CIA segítségével csakhamar egy görög típusú (tehát: katonai) diktatúrának adná át a helyét. A szocialista demokrácia nehézségének gyökerei magába a szocialista forradalomba nyúlnak vissza. Ennek nem volt klasszikus jellege, mert a termelőerők messze elmaradtak attól, hogy a „szabadság birodalmának” alapjául szolgáljanak. Sztálin politikája azonban, bármilyen kíméletlen és embertelen volt is egyébként, és bármennyire szemben állt is Marx és Lenin elméletével és politikai gyakorlatával, objektíve létrehozta a termelőerőknek azt a fejlettségét, amelyre a szükséges reformok bevezetése után egy demokratikus szocializmus felépíthető volna.

Érdekes: Lukács nem érezte szükségét annak,

hogy a sztálini és poszt sztálini társadalom szocialista mivoltát bebizonyítsa. Fejtegetéseiben ez hittételként bukkan fel. Ha csak nem tartjuk bizonyításnak azt az Ontológiájában kifejtett nézetét, miszerint negáció a valóságban nem létezik. Ha azt mondjuk, hogy nem vagyunk királypártiak, ezzel csak formálisan tagadunk, valójában azt a pozitív valamit állítjuk ezzel, hogy köztársaságpártiak vagyunk. Demokratizálási broszúrájában Lukács tagadja, hogy 1917 után a Szovjetunió területén visszatért a magánkapitalizmus, és ebből következtet arra a pozitív valamire, hogy szocializmus van – deformált, nem klasszikus, bürokratizált, demokrácia nélküli, de mégiscsak szocializmus. Fel sem merül ebben a gondolatmenetben, hogy ami nem magánkapitalizmus, az más is lehet, mint szocializmus.

Az ilyen primitív hibák Lukácsnál Damaszkusz folyományai. A nagy megvilágosodás vak-ságra is vezethet. A demokratizálás útjairól szólva nagy nyomatékkal beszélt a proletárforradalmakban spontánul kifejlődött munkástanácsok tanulságairól. A francia kommünt említette, az 1905-ös és 1917-es orosz forradalmat. De egyetlen szóval sem tért ki a magyar forradalom mun-

kástanácsaira, pedig ezek tizenkét évvel korábban a szeme előtt keltek ki napok alatt a semmiből, impozáns politikai érettségről és erkölcsi erőről téve tanúbizonyságot. Feledékenysége vagy vak-sága alapbeállítottságából következik. Ha szocializmus van, akkor a munkásosztály nem lázadhat fel a saját hatalma ellen.

Szerencsére a broszúra sem mindig ilyen következetes. Lukács tökéletes szakítást követelt a sztálinizmussal; ráadásul azt is kimondta, hogy az utódok – akkor még Brezsnjevnél tartottunk – minden lényeges ponton megőrizték a sztálini örökséget. A diszkontinuitás mozzanatára helyezte a hangsúlyt, azt állította, hogy a sztálinizmusból kontinuos módon nem lehet az ellenkezőjébe átfejlődni. Ugyanakkor azonban nem győzte hangsúlyozni, hogy ő nem ellenzéki, hanem reformer. Tehát: tökéletes szakítás a fennállóval, de nem ellenzéki módon. Diszkontinuitás – de reformista alapon.

Mindebből látható, hogy Lukács nemcsak a közvélemény számára elfogadhatatlan, hanem a hivatalos Magyarország számára is. Jelszava, a „Vissza Marxhoz” magyarán azt jelenti, hogy a rendszer eltávolodott Marxtól és ideológiai alap-

jai döglődnek. Az elmélet – mint ezt Lukács a broszúrában részletesen kifejtette – Sztálin óta már csak a mindenkori taktikai döntések igazolására szolgál. Ha ez így van, akkor rendkívül kényelmetlen az olyan ember, aki a marxizmus reneszánszát szorgalmazza. Kite érdekel az effajta reneszánsz? Elvégre a lakosságot a vezetőkkel ideológiailag csak a marxizmus iránt érzett közöny kapcsolja össze.

A broszúra idén januárban megjelent, de egy hét múlva elkobozták. Hasonló álláspontot tartalmazó életrajzi beszélgetései, 1971-ből, tehát halála évéből, meg se jelentek Magyarországon.* Lukács mindig azzal hancegett, hogy „Megakadtam a torkukon. Se lenyelni nem tudnak, se kiköpni.” Halála után megváltozott ez a helyzet. Állami szentet csinálnak belőle, és betiltják. Le is nyelik, ki is köpik. (1986)

EÖRSI ISTVÁN

*Mindkét mű megjelent azóta, 1987-ben illetve 1989-ben. (Ez a tanulmány Eörsi István: Üzenet mélyvörös levélpapíron című kötetéből való, amely a Pesti Szalon kiadásában jelenik meg a Téli könyvvásárra.)